

AHMET HAŞİM KÖSE Orta Doğu Teknik Üniversitesi İktisat Bölümü mezunu. Yüksek lisans eğitimini aynı üniversitede, doktorasını Hacettepe Üniversitesi'nde tamamladı. Halen Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İktisat Bölümü'nde doçenttir.

FIKRET ŞENSES lisans, yüksek lisans ve doktora eğitimini İngiltere'de sırasıyla Warwick, Lancaster ve Londra Üniversitesi'nde tamamladı. ABD, İngiltere ve Japonya'daki üniversite ve diğer araştırma kurumlarında misafir araştırmacı olarak bulundu. 1985 yılında doçent, 1991 yılında ise profesör unvanını aldı. 1980 yılından beri Orta Doğu Teknik Üniversitesi İktisat Bölümü öğretim üyesidir.

ERİNÇ YELDAN 1960 yılında İzmir'de doğdu. Boğaziçi Üniversitesi İktisat Bölümü'nden mezun oldu. İktisat doktorası derecesini 1988 yılında Minnesota Üniversitesi'nde tamamladıktan sonra Bilkent Üniversitesi'ne katıldı. Aynı üniversitede 1990'da doçent; 1998'de profesör unvanını aldı. Halen Bilkent Üniversitesi İktisat Bölüm Başkanı olarak görev yapmaktadır.

Derleyenler
Ahmet H. Köse, Fikret Şenses, Erinç Yeldan

İktisat Üzerine Yazılar I Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar

KORKUT BORATAV'A ARMAĞAN

İletişim Yayınları 912 • Araştırma-Inceleme Dizisi 150

ISBN 975-05-0141-1

© 2003 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2003, İstanbul (1000 adet)

KAPAK Utku Lomlu

KAPAK FOTOĞRAFI Ara Güler

KAPAK FILMI 4 Nokta Grafik

UYGULAMA Hüsni Abbas

DÜZELTİ Asena Günel - Ayşegül Turan

MONTAJ Hasan Deniz

BASKI ve CİLT Sena Ofset

İletişim Yayınları

Klodfarer Cad. İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Fax: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

i l e t i ş i m

ÖNSÖZ.....	7
PROF. KORKUT BORATAV: ÖĞRETMEN, ÇALIŞMA ARKADAŞI, MESLEKTAŞ OKTAR TÜREL.....	9
DÜNYADA SANAYİLEŞME DENEYİMİ: GEÇMİŞ ÇEYREK YÜZYIL (1975-2000) VE GELECEK İÇİN BEKLENTİLER OKTAR TÜREL.....	11
DIŞ LIBERALLEŞME: YAKIN DÖNEMDEN DERSLER LANCE TAYLOR.....	49
KREDİ PİYASASI, DÜZENLEYİCİ YETKE VE İKTİSAT POLİTİKASI HASAN ERSEL.....	73
İKTİSADIN PİYASASI, KAPİTALİZMİN EKONOMİSİ AHMET HAŞİM KÖSE - AHMET ÖNCÜ.....	93
İKTİSADİ BÜYÜME ULUSLARIN ZENGİNLİĞİNİN ARTMASI MI DEMEKTİR? E. AHMET TONAK.....	143
"YENİ LIBERAL" DÖNÜŞÜM PROJESİ VE TÜRKİYE DENEYİMİ TULİN ÖNGEN.....	161
BİR TOPLUMSAL DÖNÜŞÜMÜ ANLAMA ÇABALARINA KATKI: BUGÜN TÜRKİYE'DE E.P. THOMPSON'I OKUMAK AYŞE BUĞRA.....	191

RASYONEL EYLEM, AKSİYOMATİK BİLGİ VE HOMO ECONOMICUS	
AYDIN ÇEÇEN	219
KAPİTALİST İLİŞKİLER BAĞLAMINDA VE TÜRKİYE'DE DEVLETİN YERİ VE İŞLEVİ	
İZZETTİN ÖNDER	249
TÜRKİYE'DE BÖLGESEL GELİR FARKLILIKLARI VE BÜYÜME	
FATMA DOĞRUEL - A. SUUT DOĞRUEL	287
YOKSULLUKLA MÜCADELENİN NERESİNDEYİZ?: GÖZLEM VE ÖNERİLER	
FİKRET ŞENSES	319
KALKINMACILIK SONRASI DÖNEMDE TÜRKİYE'DE KIRSAL DÖNÜŞÜM EĞİLİMLERİ VE SOSYAL POLİTİKALAR	
ÇAĞLAR KEYDER - ZAFER YENAL	357
KARŞILAŞTIRMALI AÇIDAN TÜRKİYE'DE İKTİSADİ BÜYÜME, 1880-2000	
ŞEVKET PAMUK	383
YENİ SÜREÇ VE SENDİKALARIN TEMSİL SORUNU	
M. KEMAL ÖKE - SENEM KURT	399
NEOLİBERALİZMİN İDEOLOJİK BİR SÖYLEMİ OLARAK KÜRESELLEŞME	
ERİNÇ YELDAN	427
NEOLİBERAL HEGEMONYA VE SİYASAL İKTİSAT: LATİN AMERİKA DERSLERİ	
GALİP YALMAN	453
KÜRESELLEŞME, EŞİTSİZLİK VE İŞGÜCÜ PİYASASI	
YILMAZ AKYÜZ - HEINER FLASSBECK - RICHARD KOZUL-WRIGHT	475
STANDART ÜRÜNDEN MARKA STANDARDİZASYONUNA	
AHMET ALPAY DIKMEN	515
HEGEMONYADAN İMPARATORLUĞA	
ERGIN YILDIZOĞLU	539
TÜRKİYE'DE MALİ KÜRESELLEŞME VE MALİ BİRİKİM İLE REEL BİRİKİMİN BİRBİRİNDEN KOPMASI	
TÜLAY ARIN	569
SINIFTAN KAÇIŞ: TÜRKİYE'DE KAPİTALİZMİN ANALİZİNDE SINIF GERÇEKLİĞİNDEN KAÇIŞ ÜZERİNE	
FUAT ERCAN	611

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İktisat Bölümü emekli öğretim üyesi Prof.Dr. Korkut Boratav ve Orta Doğu Teknik Üniversitesi İktisat Bölümü öğretim üyesi Prof.Dr. Oktar Türel çok uzun yıllar boyunca sadece iktisat alanında değil, sosyal bilimlerin farklı alanlarında çok değerli katkılarda bulunmuş bilim insanlarıdır. Her ikisi de meslek yaşamları boyunca yeni kuşakların eğitimine katkıları yanında, bilimsel çalışmalarlarıyla da birer özveri ve üretkenlik timsali olmuşlardır. Bütün bunların da ötesinde yurtsever ve demokrat kimlikleriyle, emekten ve yoksul insanlardan yana birer aydın olma konumlarını ödünsüz sürdürmüşlerdir.

Değerli meslektaşlarımızın çalışma alanlarındaki yakınlıklar ve bilim dalımız olan iktisada yaklaşımlarının önemli ölçülerde benzerlik gösterdiği dikkate alınarak, iki ayrı kitap halinde yayınlanan *İktisat Üzerine Yazılar* ortak başlıklı armağan kitapların birlikte bir bütün oluşturmasını amaçladık. Bu iki kitapta yer alan yazılar meslektaşlarının kendilerine ortak armağandır. Onlara bugüne kadar yaptıkları büyük hizmet ve katkılar için teşekkür etme amacını taşımaktadır.

Bu armağan kitapların hazırlayıcıları olarak bizler Boratav ve Türel hocaların ilgi alanlarına yakın temalarda çalışan ve

**STANDART ÜRÜNDEN
MARKA STANDARDİZASYONUNA**
AHMET ALPAY DIKMEN

I.

Televizyonun karşısındaki rahat olmayan, ama sadece rahatlamak için oturuyor olduğum koltuğuma yatay pozisyonunda yerleştim. Elimde uzaktan kumanda, kanaldan kanala geçerken yoruldum ve bir Hollywood filminde, elimden kumandanın düştüğünü hissederek, karar kıldım. Film kendi hızında akıp gidiyor, filmin kahramanları tanıdık bir temayı tanıdık bir eda ile “yaşıyorlardı.” Eve yorgun argın geldiğimde, hep böyle yapıyordum; televizyonun karşısına yayılıp boş boş, bana birşeyler “anlatmasını” izlemek çok hoşuma gidiyordu. Hiçbir şey yapmadan, hiçbir şey düşünmeden, sadece oturup televizyona emrediyordum: “Hadi bakalım, nihayet eve geldim, senden beklediğimi ver bana. Beni yorma, çok doluyum bugün, sadece aklımlı boşalt, bana birşeyler anlat ve ben de sadece seni dinleyeyim. Günün yorgunluğunu unutayım. Dertlerime ortak olma, bunu istemiyorum senden. Çünkü her ortak, ortaklığı oranında sıkıntılarımı artırıyor. Birinin daha benim yaşadıklarımından haberdar olmasını sağlıyor. Bu kişiyle yüz yüze geldiğimde ise, “evet, bu da benim yaşadıklarımından haberdar,” diye düşünüyorum ve bu sorumlulukla davranmak zorunda kalıyorum. Diye-

lim ki, patronumdan azar işittim ve bunu bir dostumla paylaştım. Ama aslında bu olayı mümkün olduğunca çabuk unutmak istiyorum. Dostum, yanımda olduğu sürece unıtabilmeme olanak var mı? Onu her gördüğümde, göz bebekleri çarpıyor bana; kendimi, dertli bir adamı görüyorum orada. O gözler sanki bana değil, dertli adama bakıyor. İşte o an 'gerçekten dertli' olduğumu anlıyorum. O zaman yaşadıklarım bilinç düzeyine çıkıyor. Kendimi görüyorum ve irkiliyorum. Bu nedenle televizyonu dostlarıma yegliyorum. Şimdi sen de bana istediğimi ver. Sadece seyretmenin verdiği sıradanlık hissini. Basit bir öyküyü izlerken kendini unutma hissini”

Birden bir duyguyla irkildim. Kendimi gördüm koltukta. Kendime bakıyordum. Televizyona bakan ben, kendimle asla yüzleşmeden sadece kendime bakıyordum. Televizyon bana bakmıyordu. Bir arkadaşım da değildi o. Televizyon kendi hikâyesini anlatmaya devam ediyordu, ben de dinlemeye. Ama kendimi gören ben, kendi aczimle gurur duyarak, kendime bakıyordum. Sıradanlaşmanın verdiği acz, bütün isteklerimi elimden alarak beni rahatlatıyordu. O an bir insan olarak doğal taleplerimin hiçbirini dile getirmiyordum. Sıradan bir kanalda, sıradan bir öyküyü izleyip, “herkes gibi” ekrana bakabilmenin verdiği güçlülük duygusu....

II.

Sinema gerçeğin yanılsamasından, gerçeğin yeniden kurgulanmasından doğan bir gerçeklik. Belirli bir gerçekliğin belirli aralıklarla fotoğrafı çekiliyor. Bunu yaparken elbette ki fotoğrafı çekilemeyen anlardaki hareketler kaçıyor. Film, adeta yaşamdan “örneklem alıyor.” Filmde aslında bir hareket yok. Film, fotoğrafların arka arkaya gösterilmesiyle elde edilen bir teknik. Hareket ediyor gibi gördüğümüz nesneler aslında insanlığın bir eksikliğinden yararlanarak, gözün tembelliği sayesinde üretilen bir sahte gerçeklik. Bu sahte gerçeklik zamanın tekrar ve yeniden belirli aralıklarla kurgulanmasıyla ve standart bölümlere ayrılarak belirli saniye aralıklarıyla statik

fotoğraflar çekilmesiyle üretiliyor. Yani, zamanı kendi doğal akışından koparmış oluyoruz. Esas itibarıyla hiç kesintiye uğramaksızın ve insan algısının dışında bir sürekliliğe sahip olan zaman, insan algısının standartlarına indirgeniyor ve sabit parçaların arka arka eklenmesi yoluyla (aynen montaj hattında olduğu gibi), statik parçaların yan yana getirilmesi ile bir ürün ortaya çıkarılıyor. Doğanın hareketi kesintisizken, filmin hareketi kesintili ve sabit parçaların bileşkesinden üretiliyor.

Bu yapay dünya, sadece zamanın standart parçalar üzerinden ve insan eliyle yeniden kurgulanması yoluyla üretilmiyor, aynı zamanda mekanı da yeniden kurguluyor. Filmde istediğiniz kadarını gösterip, istemediğinizi göstermeyebiliyorsunuz. Yapay, taklit, sanal mekanlar yaratıyor, görsel etkiler, ses etkileri kullanıyor, böylece gerçekliği, hem zaman hem de mekan olarak yeniden kurgulama olanağı buluyorsunuz. Sinema, sizin yerinize dünyaya bakıyor, sizin için ne kadar görmeniz gerektiğine karar veriyor. Bununla da yetinmiyor, izleyiciyi, bulunduğu zamandan ve mekandan kopartıp başka bir zamana ve mekana götürüyor.

Film, insan vücudu ve insan aklı arasında bir yarılma yaratan, onu iki ayrı gerçeklik düzleminde yaşamaya mahkum eden bir gerçeklik. Bu gerçeklik bize, diğer bütün yaşantıların önüne geçmek istediğini dayatıyor. Mümkünse, rahat koltuklarda, çevredekilerin bizi rahatsız etmeyeceği mekanlarda, ışıkların söndüğü, filmin oynadığı sahne dışında hiçbir uyarının bizi rahatsız edemeyeceği ortamlarda film izlemek istiyoruz. Kendimizi, kendi gündelik yaşantımızı bir kenara koyup, filmin dünyasına dahil olmak istiyoruz. Film bizi içine alıyor ve kendi “dünyasına kabul ediyor”.

Kanımcı her standartlaşma öyküsü insanlığa aynı etkiyi yapıyor. Ford'un fabrikasında üretilen arabalar da aynı etkiyi yapmadı mı? İnsanlık, koca bir yüzyıl Fordizm ve yığın üretimin koyduğu standartlar dünyasının bir parçası olarak yaşamadı mı ve hala da yaşamıyor mu?

Günümüzde aynı olgu iki boyut yardımıyla daha güçlü biçimde üretiliyor. Birinci boyut, 'bilgisayar aklının' dayandığı

1/0 ikiliğinin ürettiği yeni standart dünyamız, diğeri ise küresel üretim sistemlerinin yarattığı yeni standartlar olarak karşımıza çıkmaktadır. İster sevelim ister sevmeyelim, ister kullanalım, ister kullanmayalım bilgisayarlar da bizim üzerimizdeki egemenliğini aynı film makinasında olduğu gibi başka bir gerçekliğin yanlış algısı üzerine kuruyor. 1/0 ikilikleri, kod sistemleri, bizim dünyamıza kendisini görüntü, kelimeler, sesler, filmler, oyunlar, istatistik analizi yapan, yazı yazmamıza yardım eden, televizyon seyredebileceğimiz, arkadaşımızla sohbet edebileceğimiz, kendi sesimizi ve görüntümüzü saklayıp, eşimize dostumuza gönderebileceğimiz, gazete okuyabileceğimiz, içerisine bütün bir dünyayı sığdıran küçük bir yapay dünya olarak sunuyor. Bizi kendi “dünyasına kabul ediyor.” Esas olarak doğal dünya ile uzaktan veya yakından bir ilgisi yok ama “öyleymiş gibi” davranıyor. Üstelik bize yardımcı oluyor, bir sürü alanda hayatımızı kolaylaştırıyor. Ama bunu yaparken, aynı zamanda çok önemli bir şeye daha talip oluyor: “Hayat kurgumuza.” Bugün kaç kişi çağdaş teknik gelişmişliği hesaba katmadan bir yaşam kurgusu yapabilir? Her türlü standart gibi bilgisayarların hayatımıza getirdiği standartlar da bizi şekillendiriyor. Bizi kendisine bağımlı kılıyor, yaşamımıza giriyor “vazgeçilmez oluyor.”

Yukarıda yazılanlardan hareketle, okuyucunun bu metnin bir teknoloji düşmanı tarafından kaleme alındığını düşünmesini dilemem. Bu yazının amacı, yeni standart aklın temsilcisi olarak karşımıza çıkan yeni teknikler -ki bunlar, teknolojinin bizzat kendisi olabileceği gibi yeni üretim teknikleri, yeni yönetim teknikleri, tam zamanlı üretim ve e-devlet uygulamaları vb., her türlü son moda gelişmeyi içermektedir-, tek tek zavalı insan akıllarının bir üst akla, tek tek zavalı yönetim biçimlerinin bir üst yönetime, zavalı hayallerin bir üst düşe bağlanmasına, insanlığın daha fazla denetlenilebilir, keşfedilebilir, zap- tedilebilir olmasına hizmet etmektedir.

III.

Yirmi yılı aşkın bir süredir “üretim süreçlerinin esnekleştiği”nden, “yeni teknolojik gelişmelerin Fordizmin sonunu hazırladığı”ndan bahsediliyor. Bu çağrılara ‘anlamalı bir muhafaza-karlılıkla’ bakılmasında yarar olduğu kanısındayım. Bu yazının temel tezi de bu çerçevede üretilmeye çalışılacaktır: “Fordist/Taylorist üretim teknikleri insanlığın en önemli üretim tekniği buluşudur, bu aşamaya ulaşılabilme için binlerce yıllık bir gelişme süreci yaşanmıştır ve yeni üretim teknikleri olarak adlandırılan teknikler de bu süreçten bir kopmayı değil bu sürece yeni zincirler eklemeyi ifade etmektedir”.

Bilgisayar destekli üretim teknikleri sayesinde daha yüksek düzeyde otomasyon içeren üretim ortamları ortaya çıkmakta, standartlar dünyasının düzeyi ilerlemektedir. Çağımızda binlerce yönetici, akademisyen, bürokrat, politikacı vb., üretim birimlerindeki küçülmeye, entegrasyon düzeyindeki azalmaya dikkatlerimizi çekerek yeni bir esnekliğin çağımıza hakimiyetine şapka çıkarmaktadırlar. “Kalite” ve “yönetişim” çağın tılsımlı sözcüğü haline dönüşmekte; bu sözcük işletmelerin, kamu kurumlarının ve toplumun örgütlenme düsturu haline dönüşmektedir. “Toplam kalite yönetimi,” “kalite çemberleri,” işyerlerinin duvarlarını süsleyen “öneri kutuları,” yeni, kendi kendine karar verebilen, yaratıcı işçi ve memurların yaratılması için kullanılan yönetsel araçlar olarak sunulmaktadır. Yönetim guruları hergün daha üstün bir yönetim tekniğinin müjdesini vermektedir.

IV.

Modern işletmeler üç temel bileşen üzerinde kurulmuştur: Fiziksel büyüklüğün mantığı, “metrik” zamanın mantığı ve hiyerarşinin mantığı (Bell, 1960: 67). Ancak, bu bileşenlerin bir araya gelerek insanlık tarihinde etkili olmaları için binlerce yıllık bir birikim ve dönüşüm gerekmiştir. İnsanlığı modern yaşam tarzına ulaştıran gelişmeler standart olanın yaşamın her

alanına hakim olmasından başka bir şey değildir, aslında. Standardizasyon ve mekanizasyonun serüveni insanlık tarihi ile eş bir yaşa sahiptir ve konuştuğumuz sözcükler belki de en eski standartlarımızı oluşturmaktadır. Diğer standartların gelişmesi ve bugünkü yaşam seviyemizi kuran modern standartların ortaya çıkması ise binlerce yıl almıştır. Bugün karşımıza çıkan üretim sistemini de anlayabilmek için standartlaşmanın temel taşlarına, standartların insanın yaşam ve algı sistemini kurma serüvenine biraz eğilmek gerektiği kanısındayım. Bu bağlamda, insanlık tarihinin hazırlayıcısı olan belli başlı standartlaşma süreçlerini saymak ve bugün yaşadığımız dünyayı ve üretim sürecini bu tarihin bir parçası olarak tartışmaya çalışmak istiyorum. Bu süreçte ilk basamak “aklın standardizasyonu”dur.

Martin Heidegger (1977), *Age of World Picture* yazısında dünyanın nasıl olup da bir resme dönüştüğünden bahsediyor. Aslında anlattığı şey *aklın standardizasyonundan* başka bir şey değildir. İnsanın dünyaya bakarken, dünyayla ilişki kurarken yarattığı “ikilik”, modern aklın temel taşı niteliğindedir ve bu ikilik ilişkisinde insan, dünyayı “nesneleştirmekte”, kendi ise “özne” konumuna geçmektedir. “Dünya bir resme, insan ise *subiectum*’a dönüşmektedir” (Heidegger, 1977: 133). Böylece insan kendisini dünyadan kopartmakta, dünyayı keşfedilir, hükmedilir, zaptedilir bir “şey”, bir “araştırma nesnesi” konumuna, kendisini ise, bu şeyi anlayan, kavrayan, hükmeden, değiştiren, dönüştüren bir “iktidar öznesi” durumuna sokmaktadır.

Heidegger bu dönüşümün başlangıç tarihini Eflatun ve Aristo’nun dünyaya bakışında görür (Heidegger, 1971: 139; Heidegger, 1991: 69, 70). Dünyayı kavramaya, kategorilere sokmaya, diğer varlıkların kendisinden farkını anlama ve bu yolla kendi “özneliğini” pekiştirmeye çalışan bakış, modern öznenin bakışıdır. Aristo karıncalara bakıp, “benim bunlardan farkım ne,” diye sorduğunda aslında çok temel modern bir soru sormaktadır. Dünyayı ve hayatı standartlara bağlamanın en temel koşulu, onu incelenebilir ve bu anlamda parçalayarak

algılanabilir, kendi “nesnellğine” hapsolmuş bir “şey” olarak kurmaktan geçmektedir. İnsan, aynen bir resmi inceler gibi “dünya resminin” karşısına geçmiş ve onu kavramaya çabalamıştır. Bu kavrama çabası hiç de safiyane bir bakış değil, aksine *hükmetme çabasından* türeyen bir bakıştır. İnsan anlayan, anlayarak hükmeden bir varlığa dönüşmüştür. Kurulan yeni dünya, insanın değil bilginin iktidarında bir dünya olacaktır. Ancak her iktidar gibi bu iktidarın kurulması da çok sancılı olmuştur. Kabileye, kent devletine, dinsel inanışlara dayalı bilme sürecinin yerini nesnel bilgi üretme sürecinin egemenliğine bırakması hiç de kolay olmamış, bu sürecin tamamlanması için Aydınlanma Çağına kadar mücadele etmek gerekmiştir.

İkinci standardizasyon aşaması ise *zamanın standardizasyonu*dur. Bugün kullandığımız anlamda saatin icadi çağımızın en önemli buluşlarından birisidir. Saat adeta modern çağın semboli niteliğindedir ve modern üretim teknikleri tamamıyla saatin sunduğu olanaklar üzerinden yükselmektedir, denilebilir. Saat hem kendisi belirli bir güç kaynağına bağlı olarak çalışan karmaşık ve otomatik bir makinadır, hem de insan hayatını otomatige bağlayarak bir *iktidar aygıtına* dönüşmektedir. Saat, sürekli kendi kendini tekrarlayan otomatik bir iş yapmakta ve bu yolla standart, her parçası birbirine eşit olan ve bu parçaların toplamından yine eşit toplamlara ulaşılan standart zaman dilimlerini üretmektedir. Bu basit üretimi sayesinde insanlığının yaşamının her anına hükmetmektedir. Onun, alaca karanlıkta yatağından kalkması ve düzenli otobüs seferlerinden birine yetişmesi gerekliliğini, sabah kahvaltısının, öğle yemeğinin, akşam yemeğinin zamanlarını, işinde ne zaman mola vereceğini, ne hızla çalışacağını, işi ne zaman bırakıp akşam otobüsüne ne zaman yetişeceğini, ne zaman uyuyacağını vb. belirlemektedir. Doğanın zamanı, bizim mekanik saatimizin zamanından farklıdır. Doğada gün ışığını hep aynı miktarda görmeyiz, ya da geceler hep aynı uzunlukta olmaz. Bunun dışında daha nitel farklar da söz konusudur, örneğin sıkıcı birkaç saatin uzunluğu ile eğlenceli birkaç saatin uzunluğu aynı değildir. Saat insanı doğal yaşamın ritminden koparıp, kendi

standart ritmine sokmaktadır. Zamanını koyunların kuzulama mevsimine, ekinin yeşerme, boy verme, sararma ve harmanına, kışın katılığına, yazın sıcaklığına göre, kısaca organik bir zaman anlayışına göre yaşayan insan, saatin standartlarının egemen olmasıyla bu zaman anlayışından kopmuş ve her saniyesi birbirine eşit mekanik bir zaman anlayışına geçmiştir. Yaşamı eşit parçalara bölüp bu parçaların her birinden aynı yoğunlukta yararlanma çağrısı modern insanın kendini ve dünyayı yeniden kurma çağrısına karışmakta, bu çerçevede insan, geceleri gündüze çevirmekte, işi gece vardiyasına taşımaktadır. Modern iş anlayışı aslında kronometrenin bir zaferidir. Hangi işin ne kadar zamanda yapılacağını ve başka teknikler denendiğinde işin yapılma süresinin ne kadar kılacağını anlamaya soyunan F. Taylor elinde kronometre ile her işin tamamlanma süresini ölçmeye başlamış ve en kısa sürede işi tamamlama yöntemini bulmaya yarayan bu tekniğe de “bilimsel yönetim” adını vermiştir.

Zaman bilimsel yönetime, bilimsel yönetim paraya dönüşmektedir. Zamanı, hız kavramıyla bütünlük içinde algılayan ilk sınıf burjuvazi olmuştur. Arabaları ve uçaklarıyla zamanın hızına hükmeden de yine bu sınıftır; bu çaba “zaman paradır” sloganlarıyla bir başka düzleme taşınmış, standart zamanı en hızlı kullananlar, bundan en çok çıkar sağlayanlar olmuştur (Mumford, 1934: 26).

Üçüncü standardizasyon aşaması *mekanın standardizasyonu*dur. Avrupa’da 14. ve 16. yüzyıllar arasında mekan kavrayışında devrim niteliğinde bir dönüşüm gözlenmektedir. Bir değerler hiyerarşisi olarak kavranan mekan kavrayışı yerini bir büyüklük sistemi olarak mekan kavrayışına bırakmıştır (Mumford, 1934: 30). Resimde perspektifin kullanılmaya başlaması bütün dünya algısını ve dünyayı algılama sistemini dönüştürmüştür. Bu dönüşümü Kapadokya’daki kilise ve şapellerde bütün açıklığıyla izlemek mümkün. Aynı kilisede veya farklı kiliselerde farklı yüzyıllarda yapılmış resimlerde bu dönüşüm net olarak gözlenebilmektedir. Hristiyanlığın ilk dönemlerinde çizilen resimlerde İsa, bebek bile olsa, en büyük ve en önde çizilmekte,

ikinci büyük Meryem olmakta ve bunları havariler izlemektedir. Bu resimlerde şeytan bir köşeye küçücük yerleştirilmektedir. Sonra çizilen resimlerde ise perspektifin devreye girdiği, kişilerin ve nesnelerin ulvi büyüklükleriyle değil, perspektif kurallarıyla resmedildiği gözlenmektedir.

Perspektif, doğa ve insanı bütün ulvi büyüklüklerinden sıyrarak, “ölçülü büyüklükleri çerçevesinde” resmetme kurallarını koyan bir standart olarak insan hayatına girmiştir. Leonardo da Vinci onlarca çalışmada perspektifin ve insanın vücut parçalarının matematiksel kurallarını ortaya koymaktadır: Bir insanın eli yüzüyle aynı büyüklüktedir; insan ellerini ve kollarını açtığında tam bir daire (veya kare) oluşturur; yüz, birbirine eşit üç parçadan oluşur; bunlar: alın, kaşlardan burnun altına kadar olan kısım ve burnun altından çenenin sonuna kadar olan kısımdır; cisimler bakılan noktadan uzaklaştıkça daha küçük görünür, bu nedenle resmedilirken bu kurallara uyulmalıdır, vb.

Perspektifin bulunması resime yaptığı etkiden daha fazlasını insanların gündelik hayatına yapmış ve insanların yaşamlarının baştan aşağıya yeniden “resmedilmesini” sağlamıştır. En önemli etkisini haritacılık faaliyetlerinde görmek mümkündür. 15. yüzyıldan itibaren çılgın kaşifler, dünyanın adım adım haritalarını çıkartmış ve dünya beyaz adam eliyle zaptedilmeye başlanmıştır. Buna bağlı olarak ortaya çıkan emperyalizm aşaması, dünyanın daha önce hiç yaşamadığı oranda bir istila ve zulüm çağıdır. Daha mikro haritalar, tapu kadastro faaliyetlerinin başlamasına yol açmış, herkesin kaç metre toprağı olduğu, evinin kaç m² üzerine oturduğu vb. belirlenmiştir. Mekanın standardizasyonunun en önemli etkisi sanayi devrimi sonrasında ortaya çıkmış, yaşama alanlarıyla çalışma alanları birbirinden ayrılmış, insanlar çalışmak için uzun yollar katetmek zorunda kalmışlardır. İşyerlerinin iç mekan tasarımı, en ince ayrıntısına kadar hesaplanır, makinaların ve işçilerin dizilişi buna göre planlanır olmuştur. Modern fabrikanın doğuşu ile mekan tasarımı bir bilimsel teknik olarak kullanımı arasında yakın bir ilişki vardır. Günümüzde “ergonomi” olarak

adlandırılan disiplin de tümüyle bu çerçeveden türemiş, alet, makina ve çalışma mekanlarının, insanların en iyi iş yapabileceği şekilde tasarlanması fikri üzerinden kendisine bir araştırma alanı kurmuştur. Perspektif salt bir resim tekniği olarak düşünülmemelidir, bu teknik standartlara uygun mekan algısının gelişmesine yardım ederek insanlığın yaşamını kökten etkilemiştir.

Aslında, zamanın ve mekanın standardizasyonu bir araya gelince modern fabrika ve iş hayatının kuralları ortaya çıkmaktadır. Modern çalışma yaşamı, zamanın ve mekanın standardizasyonunun bir ürünüdür. Montaj hattında olduğu gibi, çalışma alanının en ince ayrıntısına kadar tasarlanması ve en uygun iş akışı hızı ve yapısının ortaya konulması, çalışanların en etkili iş akış zamanı içerisinde ve vardiya usulüyle çalışması, zamanın ve mekanın standardizasyonunun ürünüdür. Ancak montaj hattının ortaya çıkması için iki ayrı standardizasyon/mechanizasyon sürecine daha ihtiyaç duyulmaktadır. Bunlardan birincisi ürünün standardizasyonu, ikincisi ise insan emeğinin mekanizasyonu/standardizasyonudur.

Standart parça üretimi yığın üretiminin olmazsa olmaz koşuludur. Atölye tipi üretim sisteminde alet kullanarak çalışan bir ustanın ürettiği her ürün bir diğerinden farklı olacaktır. Bu nedenle standart parça üretimi aletlerdeki bir gelişmenin değil makinalardaki bir gelişmenin sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Alet ve makina arasındaki fark, kullanıcıya kullanım aşamasında sunduğu bağımsız hareket edebilme yetisinde yatmaktadır; alet, manipüle edilebilir kullanım olanağı sağlarken, makina kullanıcıyı daha otomatikleşmiş eylemlere yönlendirir (Mumford, 1934: 19). İş yaparken ne kadar karmaşık kullanımlara olanak sağladığı iki aracı birbirinden ayırmak bakımından önemli bir ölçüt sunmaktadır. Basit bir aleti kullanarak insan, sadece eli ve gözü yardımıyla çok gelişkin makinaların bile ortaya çıkaramayacağı karmaşık işleri yapabilir. Basit bir bıçak yardımıyla, bir ağacı kesebilir, şekil verebilir, oyabilir, hatta bir kilidi açabilir ya da bir tornavida gibi kullanarak bir vidayı sıkabilirsiniz. Oysa, güçlü ve büyük bir makina, örneğin

oto şasisi basmak için kullanılan güçlü presler, sadece basit ve otomatige bağlanmış bir eylemi gerçekleştirmeye olanak tanımaktadır, metal levhaya istenen şekli vermeye yarar. Hem de her defasında aynı standart ürünü elde etmenizi sağlar. Makinaların, bir ürünün belirli bir parçasını yığın olarak ve tamamıyla birbirinin aynı üretmeyi olanaklı kılması montaj hattı ve yığın üretimin altyapısını hazırlamıştır. Parçalar standart hale gelince, monte edilebilirliği ve herhangi bir ürünün parçasının bir başkasıyla değiştirilebilirliği olanaklı olmaktadır. Böylece ürünler kendi bütünlüklerinden kopartılıp parçalar bazında tasarlanabilir olmuştur. Parçalara bölerek üretmek (aynen film üretiminde olduğu gibi) işyerinin gerçeklik ve bütünlük kavrayışını yeniden kurgulamaktadır. Buna göre sadece kendi yaptığı işi bilen basit işçi ve işin planını tasarlayan yönetici arasında bir fark ortaya çıkarmakta, yönetim kademesinin üst bir bilgi düzeyine hakimiyetten kaynaklı iktidarının koşullarını hazırlamaktadır. Bilginin iktidarı bir kez daha, resme bakıp parçaların ahengini kavramaya ve geliştirmeye çalışan ile sadece resmi oluşturan parçalardan biri olan arasındaki ikilikten kurulmaktadır. Nihai ürünü ortaya çıkarmak için, bir ürünü baştan aşağıya tek bir ürün olarak tasarlamak değil, standart parçalar setini birbirine monte etmek önemli hale gelmiştir. Bu olanak montaj hattının temel mantığını ortaya koymaktadır.

Bunu izleyen süreç ise *emeğin standardizasyonu*dur ve F. Taylor ve H. Ford'un katkısı ancak bundan sonra ortaya çıkmaktadır. İş bölümü bilimsel yönetim anlayışının bu iki mucidinden önce de bilinen ve yaygın biçimde kullanılan bir tekniktir. Taylor'un katkısı, "insanın *en doğru* ve *tek* bir çalışma yöntemi vardır ve bu yöntem kullanılırsa işler daha hızlı görülür, dolayısıyla verim ve kar artar" vurgusunda yatmaktadır. Yani Taylor, işçinin iş görmesinin standartlarını koymaya yönelmiştir. Bunun için işleri (aynen Aristo'nun karıncaları incelediği gibi) incelemeye almış ve işçinin nerede zaman kaybettiğini, aleti (ya da makinayı) nasıl kullanırsa işi daha hızlı tamamlayacağını, dolayısıyla en hızlı iş görmenin mühendisliğini yapmaya soyunmuştur. Ford ise, standartları belirlenmiş iş

görme biçimlerini en etkin yan yana getirmenin mühendisliğini yapmıştır. Montaj hattı fikri de bu “etkin yan yana getirme” arayışının bir ürünüdür. Ford, işçilerin sabit parçaları arabaya bağlamak için zaman kaybettiğini, her defasında parçayı alarak arabanın başına gitmek zorunda kaldıklarını, bu zaman kaybının yürüyen kayışlar sistemiyle, arabanın işçinin önüne getirilmesi sayesinde aşılabileceğini keşfetmiştir. Montaj hattı, yürüyen bantlar üzerinde arabanın ve arabaya eklenecek parçaların işçinin önüne gelmesi gibi, aslında çok basit bir sisteme dayanmaktadır. Ancak insanlığın bu aşamaya ulaşması, binlerce yıllık standartlaştırma çabasının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır.

Çağımıza en büyük etkide bulunmuş olan gelişme, kuşkusuz montaj hattıdır ve üretim sürecini, basit, sürekli kendisini yineleyen, sabit parçalara bölme ve bu işlerin her birini vasıflı emek yerine vasıfsız emeğe yaptırma kurgusuna dayanmaktadır. Bu sayede, ucuz işgücüne yönelme, işgücünü eğitmek için harcanacak zamandan tasarruf etme, işi en kolay ve en kısa sürede yaptırma olanağına kavuşulmuştur. Bu modele kısaca Taylorizmin ampirik kanıtı gözüyle de bakmak mümkündür. Sistem, işin olabildiğince çok parçalara ayrılarak her işin belirli bir işçi tarafından yapılması gibi yoğun bir işbölümü prensibine dayanmaktadır. İş, standart parçalara bölünmüş ve en vasıfsız işçinin bile becerebileceği oranda basitleştirilmiştir. Bu sistemde çalışan, iş üzerindeki ve üretim süreci üzerindeki kontrolünü tamamen yitirmekte, tamamıyla yürüyen bandın ve bu bandın hızının kurallarına uymak zorunda kalmaktadır.

Sistem aynı zamanda da hiyerarşik bir kontrol piramidi, dolayısıyla klasik bir bürokrasi modeli yaratmaktadır. En yüksek işbölümü, iş anlayışının kendisinde yatmakta ve zihin becerisi gerektiren işlerle el becerisi gerektiren işler birbiriyle kökten biçimde ayrıştırılmaktadır. Bu ayrışma işin her boyutunda ayrı ayrı sürmekte ve Fordizm tam anlamıyla bir “hiyerarşi imparatorluğu” yaratmaktadır.

V.

1970’li yılların sonu ve 1980’lerin başından itibaren, Fordizmin sonuna ulaşıldığı, yeni bir üretim sisteminin doğmakta olduğu müjdesi yaygın biçimde dile getirilmiştir. Postmodern örgüt kuramı yaklaşımı (Heydebrand 1989; Cooke 1990; Clegg 1995) esnek uzmanlaşma yaklaşımı (Piore ve Sabel 1984), düzenleme okulu yaklaşımı (Agleitta 1979), yeni-Schumpeterci okul (Freeman, vd., 1982; Roobeek 1987) gibi yaklaşımların tümü üç aşağı beş yukarı bu müjdeyi bir yerinden yakalamış ve köklendirmeye çalışmışlardır. Bu yaklaşımların ortak yanı Fordizmin ürettiği entegre, katı hiyerarşiye dayalı ve tek tip mal üreten üretim birimlerinin sonunun geldiği, bunun yerine daha esnek, daha küçük, birbirine ağ (*network*) benzeri yapılarla eklemlenen, matris örgüt veya proje örgütü şeklinde örgütlenmiş yapıların yeni sistemde yaşama şanslarının daha fazla olduğu, üstelik bu yapıların yüksek teknoloji kullanarak (Fordizmin tersine bir şekilde) emeğin vasıflı hale gelmesine hizmet ettikleri şeklindeki temel saptamalara yaslanmalarıdır. Bu saptamaların bazıları 1990’lara kadar kısmen doğru olarak görülebilir. Ancak bu yaklaşımların yaptığı temel birkaç yanlışın olduğu kanısındayım.

Bunlardan ilki Fordist üretim sisteminin tek tip veya çok sınırlı model seçeneğinde ürün üretmek zorunda olduğu şeklindeki bir algıya dayanmaktadır. İki tip Fordist örgütlenmeden bahsetmek mümkündür: katı yığın üretimi ve esnek yığın üretimi (Baird v.d., 1990: 487). Katı yığın üretimi tekniğinin en bilinen uygulayıcısı Ford’un kendisidir.

Henry Ford, “Müşteri, siyah renkte olduğu sürece, istediği renk arabayı satın almakta özgürdür” dediğinde şaka yapmamaktadır. O, yığın üretimin, büyük miktarda tek tip üretim yapmak temeline dayanan ruhunu anlatmaktadır. Elbette, Ford, müşterilerine renk seçeneği vermenin kolay olduğunu bilmekteydi; yapması gereken tek şey, hattın sonundaki işçiye, bir tane yerine üç veya dört tane boya tabancası vermektir. Fakat Ford bir kez çeşitliliği kabul ederse, ürünün tek tipliği

tamamen elden gidecekti. Onun için yığın üretimin esprisi ürünün tek tipliğidir. (Drucker 1974: 209)

Bu nedenle Ford fabrikaları uzun yıllar tek tip ve siyah T model arabalar üretmiştir. Ancak bu, yığın üretiminin olmazsa olmaz koşulu değildir. General Motors Sistemi olarak bilinen sistem, montaj hattından farklı modellerde çok sayıda araba çıkartmayı başarmış hatta buradan tasarruf da sağlamıştır.

Fordizmin iki temel ekonomisi vardır. Birincisi üretim hacmini artırarak birim ürüne düşen sabit maliyet miktarını azaltma mantığına dayanan ölçek ekonomileri (*economies of scale*); diğeri ise aynı montaj hattında ürün farklılaştırmasına giderek pazarda daha çok yer tutmaya ve toplamda daha fazla mal satmaya dayanma, buradan bir optimizasyon modeli çıkartarak en yüksek kar seviyesine ulaşma ve aynı zamanda da yine birim başına düşen sabit maliyetleri daha fazla çeşide bölerek tasarruf elde etme sistemine dayanan çeşit ekonomileridir (*economies of scope*). Dolayısıyla, çeşit üretebilme olanağı Fordist üretim sisteminde de mevcuttur ve hatta tercih edilen bir yoldur.

İkinci yaygın hata ise yukarıda sayılan (genellikle “post” veya “neo” ön ekiyle adlandırılan) yaklaşımların küçük üretim birimlerine, proje örgütlenmelerine fazla önem vermeleridir. Oysa bu küçük işletmeler ya daha büyük bir küresel üretim zincirinin basit parçaları olarak üretim yapmakta ve bu zincirin güçlü hiyerarşik yönlendirmesine bağlı kalmakta ya da geçiş dönemi örgütlenmeleri olarak ortaya çıkmakta ve çok ülkeli şirketler bu alanın karlılığını keşfedince işlerini kapatmakta veya çok ülkeli şirketlerin (ÇÜŞ) bayii olarak çalışmaya başlamaktadırlar. Küresel örgütlenmenin bir parçası olarak çalışan irili ufaklı örgütlere örnek olarak Denizli, Gaziantep, Çorum ve bu illerin kasaba ve köylerinde örgütlenmiş irili ufaklı yüzlerce aile işletmesi gösterilebilir. Bu şirketler büyük bir alıcı şirketin siparişini karşılamak için örgütlenmiş fason üreticilerdir ve çalışma sistemleri hiç de sanıldığı gibi esnek değildir. Hemen hepsi ISO standartları ile bağlanmış, gece gündüz çalışan ucuz işgücü merkezleri olarak sisteme eklenmektedir

(Dikmen 2000; Dikmen 2001). Geçiş dönemi işletmelerine ise Türkiye’de bir dönem hemen her yerde ortaya çıkmış PVC pencere üreticileri, tavuk çiftlikleri, mandıralar ve akü üreticileri gösterilebilir. PVC’ciler, Fırat Pen ya da Winsa gibi büyük markaların ortaya çıkması ile bir bir yok olmuş; tavuk çiftlikleri ve mandıralar, çiftliklerini büyük markalara satmak veya kiralamak zorunda kalmış; akücüler ise, yabancı bir marka olan Tudor’un İnci akü ile birleşmesi ve Tudor’un piyasada çok büyük bir pay kapmasıyla bu markanın bayii olarak çalışmaya başlamışlardır. Maceracı girişimciler bu küçük firmaları yaratmakta, belirli bir alana yatırım yaparak bu alanın gelişmesine hizmet etmektedir. Ancak sektör cazip bir büyüklüğe ulaşınca büyük şirketlerin dikkatini çekmekte, küçük firmalar büyüklerle rekabet edemediği için de yok olmaktadır.

Yeni gelişmelerin değerlendirilmesindeki üçüncü temel hata ise yeni teknolojilerin emeğin vasfını artıracak şekilde bir kabuldür. Vasf tartışmaları günümüzde hala en canlı şekliyle devam eden ve sonuçlandırılmayan tartışmalardan birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. En önemli anlaşmazlık vasfın “insan”a mı yoksa “iş”e mi içsel olduğu noktasına gelip düğümlenmektedir (Spencer 1995; Rumberger 1995). Yine de teknolojik gelişmelerin vasfı ihtiyacını artırıp artırmadığı tartışmalı bir konudur. Örneğin bilgisayar sistemlerinin ve bilgisayar destekli üretimin daha vasıflı emek gerektirdiği büyük oranda yanlıştır (Rumberger 1995). Barkod sistemleriyle çalışan bir kasiyer, bakkal sahibinin hesap makinasına göre yüksek bir teknoloji kullanmaktadır, ancak yaptığı iş barkodlu ürünü makineye okutmak ve birkaç tuşa basarak ürünün toplam fiyatını müşteriye söylemekten ibarettir. Çalışanın yaptığı işe bakıldığında otomobil fabrikasında vida sıkın bir işçininki kadar basit, kendi kendisini tekrarlayan ve entellektüel birikim gerektirmeyen bir iş olduğu görülür. ABD’de 300 küçük büro işi için yapılan bir çalışmada (Rumberger 1995: 220) bu işler için gerekli olan bilgisayar eğitiminin ortalama 30 saat civarında olduğu saptanmıştır. Dolayısıyla yüksek teknoloji kullanımının çalışanın vasfı seviyesini ya da eğitim seviyesini yansıttığı, ya da yüksek tek-

nolojinin daha fazla eğitim gerektireceği, şeklindeki bir iddia bir hayli yanlıştır. Ayrıca, işçilerin vasıf düzeyleri ile işlerin vasıf gereksinimleri birbirini karşılamayabilirler. İşçiler, işlerin gerektirdiğinden daha fazla eğitilmiş veya vasıflı ise buna “fazla eğitim” (*over education*) veya “eksik istihdam” (*underemployment*) denir (Braverman 1974; Wood 1982; Noble 1984).

Bugün bilgisayar teknolojilerindeki gelişmelerin bizleri getirdiği nokta paket program kullanıcılığıdır. Paket programlar da “kullanıcı dostu” basit programlar olarak tasarlanmakta ve bunları kullanmak için yoğun bir eğitime gerek duyulmamaktadır. Bilgisayar destekli üretim teknikleri kullanan fabrikalar için de durum bundan farksızdır. Bilgisayarla çalışıyor olmak çalışanın işe yabancılaşma düzeyini azaltmamaktadır.

Kaldı ki yüksek teknolojili üretim teknikleri denetim sürecini de ortadan kaldırmamakta, hatta işyerindeki denetimleri artırmakta, hata yapan çalışanın daha kolay saptanmasına ve cezalandırılmasına yol açmaktadır. Yüksek teknoloji, çalışan için her zaman daha fazla denetim ve daha fazla otomasyonun aracısı olmuştur, günümüzde de böyledir. Yüksek teknolojiler, “Hapishanenin Doğuşu” kitabında (Foucault, 1992) dikkat çekildiği gibi bir *panopticon* (her şeyi gören) durumu yaratmakta, denetim olanaklarını, denetimi yapanın isteği doğrultusunda sonsuz düzeyde artırabilme olanağı sağlamaktadır (Gill 1997: 54). Bilgisayar sistemli üretim teknikleri hep söylenegelenin aksine işyerlerinde çok daha katı bir hiyerarşi ve denetim getirmektedir.

Kanımcı yaşadığımız günler, Fordizmin son moda bir entegrasyon sistemini üretmektedir. Bu sistemde çok ülkeli şirketler daha önce görülmemiş oranda büyümekte, dünyanın her yerindeki üretim olanaklarını yönlendirmekte ve bu üretimin standartlarını belirlemektedir. Bu, Fordist üretim tarzından bir kopuş değil aksine Fordizmi hazırlayan sürecin bir ileri aşaması gibi algılanmalıdır. Yeni standardizasyon aşaması dünya çapında marka ve tekel üretme yeteneğine sahip çok ülkeli şirketlerin küresel standartları hayata geçirme evresidir.

VI.

Teknik olarak, Fordist fabrika olgusunu ortaya çıkaran standardizasyon süreçlerinin hiçbirinden günümüzde vaz geçilmiş olduğu söylenemez, aksine bu standartların kullanımında nitel ve nitel gelişmeler sağlanmıştır.

Her şeyden önce, Fordist montaj hattı sistemiyle örgütlenen yapıların günümüzde de hakim olduğu kanısındayım. En azından az gelişmiş ülkeler için, hazır giyim başta olmak üzere hemen her sektör yoğun anlamda Fordist teknikler kullanarak örgütlenmektedir. Üstelik, yüksek teknolojilerin de standardizasyon olgusunu artırdığı, dolayısıyla binlerce yıldır gelişen bir sürecin devamı niteliğinde olduğu kanısındayım. Numerik temelli makinaların hızı, yeni üretim birimlerinde zamanın standardizasyonunu artırmakta, zamanın daha küçük parçalara ayrılmasını ve zaman planlamasının bu temelde yapılmasını zorunlu kılmaktadır.

Ayrıca, gündelik hayatın dengesi de boş zamanı ortadan kaldıracak oranda bozulmuştur. Günün her dakikası çalışma ve para kazanma zamanına dönüşmüş, cep telefonundan, internetten veya herhangi bir banka şubesinden 24 saat hisse senedi alıp satmanız, uluslararası piyasalarda işlem yapmanız mümkün hale gelmiştir. Bu gelişme bile gündelik hayatın içinde çalışma hayatına ayrılan zamanın payının bir hayli arttığına iyi bir göstergesidir.

Yöneticiler, emeğin esnekleşmesi, çalışanların karar alma sürecine katılımının sağlanması bakımından yeni yönetim tekniklerinin üstünlüğünü sayadursun, toplam kalite yönetimi, kalite çemberleri gibi yeni yönetim araçları, işçinin iş dışındaki hayatında da işini düşünmesi ve işindeki aksaklıklara yönelik çözüm önerileri geliştirmesi için teknikler geliştirme yollarını hazırlamaktadır. İş, işçinin emeğini satarak kalan zamanını satın aldığı bir zaman dilimi olmaktan büyük oranda çıkmıştır. Çalışanların yaratıcılığını geliştirmek iddiası ile çalışanlar salt işlerini ve işte başarılı olmanın yollarını düşünen tek boyutlu insanlar haline getirilmeye çalışılmaktadır.

Mekanın standardizasyonu da artmış, teknolojik gelişme daha küçük çalışma alanlarının daha etkili örgütlenebilmesi için işlerin en ince ayrıntısına kadar düzenlenmesine yardım eden, kullanımı ve öğrenilmesi kolay paket programları üretmiştir. Ayrıca mekan standardizasyonu ve mekan tasarımı olgusu mikro mekan tasarımları, elektronik yonga odası tasarımları vb. gelişmelerle çok yeni ve mikro boyutlar kazanmıştır. Dijital gelişmeler ve bilgisayar destekli üretim birimleri en gelişmiş ve hassas mekan tasarımı mantığı üzerinden yükselmekte, robot teknolojisi kullanan üretim birimleri, mekanların hiç görülmediği oranda etkili ve verimli kullanımını hayata geçirmektedir. Kaldı ki, bilgisayar sistemlerinin kendisi de bir tür akıl standardizasyonundan öte bir şey değildir. 1/0 ikiliği yöntemiyle çalışan bilgisayarlar, yeni simülatif standart akıllarımızın temellerini de atmaktadır.

Yüksek teknoloji, mekan ve zaman standartlarındaki gelişmelerle birleşince otomasyon düzeyi de artmakta, otomatik fabrikalar çalışanların işyerlerinde inisiyatif kullanma olasılıklarını daha da azaltmaktadır.

Insan emeği de hiç görülmediği oranda standartlaşmıştır. Birbirini yineleyen basit birkaç komut sistemine dayanan yeni teknolojiler, yeni üretim birimlerinde çalışanların işlerine ve emeklerine yabancılaşmalarının simülatif yollarını hazırlamaktadır. Montaj hattında çalışan sanayi işçisi, ne kadar olsa da somut bir üretim biriminde somut parçalarla ve somut ilişkiler üzerinden üretime katılmaktadır. Yeni CAD (*Computer Aided Design*) temelli bir hazır giyim fabrikasında bilgisayar başında çalışan kişi, kesim makinasına, bu makinanın çok uzağındaki bir bürodan bilgileri gönderip kumaşın kesilmesi emrini verdiğinde, kesim sürecini ve kesilen kumaşı görmemektedir. Onun için fabrika üretimi basit bir bilgisayar oyunu mantığı üzerinden yürüyen simülatif bir süreçtir, gerçeklikten kopuktur, dolayısıyla büyük bir yabancılaşma kaynağıdır.

Ayrıca, emek standardizasyonunun en temel göstergelerinden biri olan zihin emeği ve beden emeği ayrımı, uluslararası hiyerarşiyi yansıtacak şekilde artmıştır. Gelişmiş ülkeler daha

kalifiye ve eğitilmiş işgücü merkezleri haline dönüşmekte, çevre ülkeleri ise vasıfsız emeğin ucuz işgücü olarak çalıştığı mekanlar olmaktadır. Gelişmiş ülkelere yeni göç kuralları da bu gelişmeyi destekleyici niteliktedir. Gelişmiş ülkeler nitelsiz işgücü göçünün önüne geçmeye çalışmakta, bunun yerine, dünyanın meslek sahibi, iyi yetişmiş ve dil bilen insanlarını göçmen olarak kabul etmektedir. Bunun dışında Afrika gibi bir kıta tamamen üretimden düşmüş neredeyse toplayıcı olarak yaşamaktadır.

Standart parça üretimi temelli standart mal üretimi hala günümüzde kapitalizmin temelidir. Kapitalist üretim birimlerinin hiçbirisi, büyük kar oranları elde edilmesine olanak sağlayan yığın üretimden ve ölçek ekonomilerinden vaz geçecek gibi görünmemektedir. Yığın üretimden vaz geçmenin teknik olanakları yaratıldı diye bir iddia ileri sürülebilir, ancak teknik olarak zaten yığın üretim dışında bir üretim tipi hep mümkündü ve hatta 1900'lerin başlarına kadar dünyada aslolan da bu tip bir üretim tarzıydı. Buna rağmen 100 yıla yakın zamandır yığın üretim yapan birimlerin tümü bu olanağı sonuna kadar kullanmıştır. Elbette ki yığın üretimin tercih edilmesinin nedeni, bu sistemin kar maksimizasyonuna olanak tanınmasıdır. Günümüzde de üreticiler bu olanaktan yoğun biçimde yararlanmaktadır, kanımca bundan vaz geçmeleri için de bir neden bulunmamaktadır. Tersine yüksek kar güdüsü her geçen gün dünyayı daha çok sarmakta ve bu duygunun kucakladığı tek bir metrekare alan bile kalmamaktadır. Robotlarla bile üretim yapılırsa ürünler hala standart parça kullanılarak ve yığın üretim temelli üretilmektedir. Bu nedenle Volkswagen her yıl en çok satan modeli olan Golf'ü 800 000 adet üretmekte (Williams vd. 1987: 427) ve bundan hiç de şikâyetçi olmamaktadır.

Üstelik küresel üretim sistemleri hemen her alanda dünyaya yeni standartların dayatılmasına önayak olmaktadır. Çağımız, yerel standartların çöpe atıldığı yerine küresel standartların konulduğu bir dönemdir. Küresel üretim sistemleri çok ülkeli şirketler (ÇÜŞ) eliyle yönlendirilmekte ve bu şirketler de ken-

di standartlarını dünyanın her bir köşesine hakim kılmaktadır.

Küresel meta zincirleri (Gereffi 1999), merkez ve çevre ülkeleri arasında üretim zincirlerine eklemlenme biçimleri bakımından farklılık yaratmakta, merkez ülkeleri uluslararası marka üretme ve uluslararası üretimi örgütleme görevini üstlenip üretimin küresel standartlarını belirlerken, çevre ülkelerdeki ucuz üşgücü kullanımına dayanan üretim birimleri ise bu firmalar ve markalar için üretim yapmaktadır.

Yeni fabrika olgusu Ford'un fabrikasından farklıdır, ama fabrika örgütlenmesi temelinde değil üretim örgütlenmesi temelinde. Artık Ford'un Detroit'te kurduğu, yönetim, üretim, kalite kontrolü ve pazarlama birimlerinin aynı binalar kompleksinde yer aldığı fabrika olgusu ortadan kalkmıştır. Böylece yöneticilerin bürolarından çıkıp istedikleri zaman üretimi denetlemek gibi bir lüksü de söz konusu değildir. Çok ülkeli şirketlerin yönetim birimleri merkez ülkelerde, üretim birimleri ise Atlantik'in öbür ucundaki taşeron fabrikalardadır, dolayısıyla ÇÜŞ yöneticisinin istediği zaman fabrikaları denetleyebilmesinin fiziksel olanakları ortadan kalkmaktadır. Yeni denetleme standartları ISO gibi uluslararası standartlar ve yeni bilgisayar teknolojileri aracılığıyla kurulmaktadır.

ISO standartları, yerel standartları ortadan kaldırmakta yerine küresel standartları geçirmektedir. Türk Standartları Enstitüsü (TSE) gibi yerel standartlara uygunluğu saptayan birimler artık yaptıkları işten büyük oranda vaz geçmiş ve ISO belgesi vermeye başlamıştır. Küresel standartlar dünyanın herhangi bir yerindeki üretim birimine dayatılmakta, böylece ÇÜŞ'ler başka ülkelerdeki fabrikaların kalitesini denetleyebilmek için üretici firmaların ISO standartlarına uygun çalışıp çalışmadığı şartını aramaya başlamaktadır.

Üretimin küreselleşmesi, yerel markaların da iflas veya ÇÜŞ'lere satış yoluyla ortadan kalkmasına neden olmuştur. Küreselleşme, marka egemenliği ve marka standartları üzerinden iktidar kuran bir sistemdir.

Yerel standartların ortadan kaldırılması ve uluslararası marka standartlarına dönüştürülmesinin bir örneği Skoda otomo-

bil fabrikasıdır. Skoda, Volkswagen Group tarafından satın alınca, eski üretimi tamamen değişmiş, yerel standartlar için üretim yapan fabrika, bir "dünya markası" üretmeye koyulmuştur. Skoda, Çekoslovakya'nın yoğun kış koşulları için tasarlanmış, motor hacmi düşük, kaportası kalın ve motor soğutma sistemi güçsüz bir araba üretmekteydi. Bu nedenle bu arabalar örneğin Türkiye gibi sıcak ülkelerde kullanıldığında çok çabuk hararet yapıyordu. Yani araba Çek ulusal pazarı için tasarlanmıştı. Skoda markasını Volkswagen Group satın aldıktan sonra araba tamamen değiştirildi. Yeni araba dünya pazarında orta-alt gelir grubu tüketicisi için üretilmiş bir dünya markasına dönüşmüştü.

Volkswagen'in, Skoda veya Seat markalarına yaptığı satın alma operasyonu bugün dünyada hemen her sektörde yaygın olarak rastlanan bir durumdur. Örneğin General Motors da Daewoo ve Hyundai gibi uzakdoğu markalarını satın alarak benzer bir sürece girmiştir. Dünya, sektörel olarak oligopolistik yapılara doğru gitmektedir.

Bir zamanlar Türkiye'de Mekap marka spor ayakkabıları en çok satılan ayakkabılar iken bugün piyasadan silinmiştir. Spor ayakkabıda dünya pazarının yaklaşık % 68'ine Nike ve Reebok gibi iki büyük marka hükmetmekte (National Sporting Goods Association 1990), kalan % 32'lik kısım ise Adidas, L.A. Gear, Kinetix, Slazenger, Puma gibi uluslararası markalarca paylaşılmaktadır. Ancak spor ayakkabı sektöründeki üretim standartları büyük oranda Nike ve Reebok tarafından belirlenmektedir. Nike'in dünyanın herhangi bir yerinde bir fabrikası yoktur. Dünyanın çeşitli ülkelerinde Nike için üretim yapan taşeron fabrikalar bulunmaktadır ve Nike bu olanağı kullanarak yılda 300 model ayakkabı piyasaya sürmekte ve bu sayının altında model piyasaya sürecek firmaların bu alanda tutunamayacağını ilan etmektedir. Bu sistemde Nike, tek bir çift ayakkabı satışından elde edilen karın % 40,3'ünü almaktadır. Ayakkabıyı üreten üçüncü dünyadaki fabrikaların kardan aldığı pay ise sadece % 3,75'tir (Brooks ve Madden 1995'e dayanarak G. Gereffi tarafından derste hesaplanmıştır). Nike'in kazancı, bir

tür küresel marka standartlarının rantıdır. Yeni standardizasyon aşaması, markalar eliyle kurulmakta ve marka standardizasyonu, “kalite” kavramına yüklenen yeni anlam ve yeni tüketim kültürü ile birleşerek üretim standartları üzerinde egemenlik kurmaktadır.

Benzer biçimde, Microsoft, Apple bilgisayarlarını satın almış ve bu alandaki imparatorluğunu Intel ile birlikte ilan etmiştir. Tek bir bilgisayar üzerinde Intel ve Microsoft firmalarının kar oranı % 60’tır. Tayvan, Güney Kore gibi ülkelerde anakart yongaları, BIOS’lar, hard disk sürücüleri, modem ve modem kartları gibi parçaları üreten firmaların toplamının kardan aldığı pay sadece % 39 civarındadır. Genellikle Çin’de örgütlenmiş, floppy disk sürücü, klavye, cd sürücü, bilgisayar kasası gibi parçaları üreten firmaların tek bir bilgisayarın karından aldıkları pay ise sadece % 0.4 civarındadır. Bilgisayar sektörü de Intel ve Microsoft tarafından yönlendirilmekte bu sektörün standartları bu firmalarca belirlenmektedir (Curry, 1999).

Yeni standartlar dünyası eski standardizasyon sürecini ortadan kaldırmamakta aksine bu süreci daha da güçlendirerek yeni küresel standartların ve yeni marka standartlarının ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Bunu da ÇÜŞ’ler, yüksek teknoloji ile örgütlenme bilgisine sahip ve kimsenin göremediğini görebilen bir tür *panopticon* hegemonyası yaratarak yapmaktadır.

Yeni dünyada çılgın kaşifler devri sona ermiştir. Bunun yerine, büyük paralar ve yatırımlar sonucunda ortaya çıkartılan, depolanan, istenildiği kadar ve istenildiği oranda piyasaya sürülen ve icattan maksimum kar elde etme anlayışı üzerine kurulmuş bir egemenlik çağı hayatlarımıza yön vermektedir. İcat-yenilik ve modanın, sistemin dönüştürücü gücü haline gelmesi yeni dünyanın kurallarını ortaya koymaktadır (Dikmen 2001). İstenç-istenci ve metalara değil ama her şeyin en yeni modeline sahip olmak üzerinden kurulan bir fetiş kapitalizmi dönemine ulaşmış bulunmaktayız. Günümüzde istenç, maddi gerçeklikle bağlarını kopartmış ve salt bir soyut tüketim istenci üzerinden kendisini gerçekleştirmektedir. Yeni dünya salt istenç olarak ortaya çıkan sahte-tüketim ya da tü-

ketimsicilik anlayışı üzerinden hakimiyet kurmakta, tüketim, mevcutta sahip olduğunuz malların yeni modellerinin arayışı biçimine dönüşmektedir. Marka egemen süreç “marka arayışı”na dönüşerek insanlığa yeni tüketimin kurallarını ve standartlarını vermektedir: “Yeni modeli takip et.” Yeni üst akıl süreçleri de bu yolla ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

- Aglietta, M. (1979), *A Theory of Capitalist Regulation*, Londra: New Left Books.
- Baird, L. S., J. E. Post ve J. F. Mahon (1990). *Management: Function and Responsibilities*, New York: Harper and Row Publishers.
- Bell, D. A. (1960), *The End of Ideology*, Glencoe: Free Press, Walker, C. R. ve A. G. Walker (1962), *Modern Technology and Civilization: An Introduction to Human problems in the Machine Age*, New York McGraw-Hill Book Company içinde.
- Braverman H. (1974), *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*, New York: Monthly Revue Press.
- Clegg, S. R. (1995), *Modern Organizations: Organizational Studies in the Postmodern World*, Londra: Sage Publications.
- Cooke, P. (1990), *Back to the Future: Modernity, Postmodernity and Locality*, Londra: Unwin Hyman.
- Curry, J., (December 1999). “Vertical control in horizontally organized industries: the case of PC mainboard production”. *El Collegio De La Frontera Norte Departamento De Estudios Sociales Cuaderno De Trabajo (Working Paper)*, Baja California, Mexico.
- Dikmen, A. A. (Eylül-Ekim 2001), “Teknolojiyi Ararken...”, *Mülkiye*, cilt. XXV, s. 153-166.
- Dikmen, A. A. (Güz 2000). “Küresel Üretim, Moda Ekonomileri ve Yeni Dünya Hiyerarşisi”, *Toplum ve Bilim*, no. 86, s. 281-302.
- Drucker, P. F. (1974). *Management: Task Responsibilities, Practices*, New York: Harper & Row Publishers.
- Foucault, M. (1992), *Hapishanenin Doğuşu*, Çev.: M. Ali Kılıçbay, Ankara: Imge Yayınları.
- Freeman, C. Clarke, J ve Soete, L. (1982) *Unemployment and Technical Innovation. A Study of Long Waves in Economic Development*, Londra: Frances Pinter.
- Gereffi, G., (1999), “A commodity chains framework for analyzing global industries,” article submitted for *American Behavioral Scientist* Special Issue on “Mapping the global web,” edited by Miguel Angel and Eszter Harigittai, Princeton University.
- Gill, S. (1997), “Finance, Production and Panopticism: inequality, risk and resistance in an era of disciplinary neo-liberalism” Gill, S. (der.) (1997), *Globalization, Democratization and Multilateralism*, New York: Macmillan and United Nations University Press, içinde, s. 19-49.
- Heidegger, M. (1977), *The Age of World Picture*; Heidegger, M. (1977), *The Ques-*

tion Concerning Technology and Other Essays, Çev.: William Levitt, New York: Harper & Torcnbooks içinde.

Heidegger, M. (1991), *The Principle of Reason*, Çev.: Reginal Lilly, Indianapolis: Indiana University Press.

Heydebrand, W. (1989), *New Organizational Forms, Work and Occupations*, 16/3: 323-357.

Mumford, L. (1934), *Technics and Civilization*, New York: Brace & World Inc., Walker, C. R. ve A. G. Walker (1962), *Modern Technology and Civilization: An Introduction to Human problems in the Machine Age*, New York McGraw-Hill Book Company içinde.

National Sporting Goods Association (1990), *The Sporting Goods Market in 1990*, Illinois: NSGA.

Noble, D. (1984), *Forces of Production: A Social History of Industrial Automation*, New York: Knopf.

Piore, M. ve C. Sabel (1984), *The Second Industrial Divide: Possibilities for Prosperity*, New York: Basic Books.

Roobeek, A. (April 1987), *The Crisis of Fordism and the Rise of a New Technological Paradigm*, *Futures*, 129-154.

Rumberger, R. W. (1995), "Technological Change and the Demand for Educated Labor", Cornoy, M. (der), *International Encyclopedia of Economics of Education*, içinde Second Edition, Elsevier Science, New York 217-222

Spenner, K. (1995), "Technologizal Change and Deskilling", M. (der.), *International Encyclopedia of Economics of Education*, içinde Second Edition, Elsevier Science, New York 222-227.

Williams, K., T. Cutler, J. Williams ve C. Haslam (1987), "The End of Mass Production?" *Economy and Society*, 16/3, s. 415-417.

Wood, S. (1982), *The Degradation of Work? Skill, Deskilling and the Labor Process*, Londra: Hutchinson.

HEGEMONYADAN İMPARATORLUĞA

ERGIN YILDIZOĞLU

Emperyalizm, Amerikan emperyalizmi gibi kavramlar 1990'lardan sonra "sol"un söyleminden hızla çıktı ve yerlerini, nötr, "öznesiz" ve adeta kendiliğinden bir sürece gönderme yapan "küreselleşme" kavramı aldı. Bu arada küreselleşme kavramının yaygınlaşmasına paralel olarak, uluslararası ilişkilerle ilişkin bir diğer kavram, "deterritorialization", giderek daha çok kullanılmaya başlandı: Ulus devletler artık gücünü ve önemini yitiriyor, ulus devletler düzeni de yerini, devletlere bağlı olmayan bir bütünleşmiş dünya ekonomisine bırakıyor, siyaset araziden kopuyor, sınır ötesileşiyor - "deterritorialize" oluyordu. Bu gelişmenin bir aşamasında ve onun mantıksal bir sonucu olarak yayımlanan *Empire*¹ başlıklı bir kitap, emperyalizmin ötesinde ve hatta üzerinde tüm devletleri içeren, sermayenin küresel egemenliğinin ifadesi olan bir küresel imparatorluğun kurulmakta olduğunu muştuluyordu.

Ancak sol, ulus devletlere ilişkin yeni yaklaşımları benimseme eğilimi gösterir, bu emperyalizm kavramını terk eder, öznesiz imparatorluk kavramını konuşmaya başlarken, ilginç bir şey oldu. Amerikan muhafazakâr sağının dış politika "teorisyenleri"

1 Hardt ve Negri (2000).